

Faiq Ələkbəri
AMEA Fəlsəfə
İstitutunun
aparıcı elmi işçisi,
dosent, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru

III Yazı

Qacarlar dövlətinin ilk Məclisində Türk millət vəkilləri farslara nisbətə say baxımından az olsalar da (ilk Məclisdə millət vəkillərinin yansı heç bir mənfiqə uyğun olmadan Tehrandan, yansı da digər bölgələrdən seçilmişdi), ancaq ən fəal və yenilikçi tərəf idilər. İlk Məclisdə partiyaların fraksiyaları olmasa da, ancaq iki axın: 1) yenilikçilər, və 2) mühafizəkarlar var idi ki, yenilikçilər axınının başında türk soylu S.H.Tağızadə ilə Hacı Mirzə İbrahim Ağa dayanırdı. İlk Qacarlar Məclisi qovulandan sonra Tağızadə Avropaya qaçmağa müvafiq olsa da, Hacı Mirzə İbrahim Ağa edam olunmuşdu.1

Bütün hallarda, ilk parlament dönməndə Tehrandan 70-a yaxın siyasi cəmiyyətlər var idi ki, onların arasında "Azərbaycan Cəmiyyəti" (Azərbaycan Əncüməni), ya da "Təbriz Cəmiyyəti" ön yeri tuturdu. Rəsulzadə yazırdı ki, "Azərbaycan cəmiyyəti" bütün cəmiyyətlərin baş yeri, yönəldicisi idi; Azərbaycan-Təbriz Cəmiyyətinin üzvlərinin çoxu isə türklər idi, yönətim qurulu da türklərin əlində idi. 2 E.Mədətli yazır ki, Azərbaycan-Təbriz Cəmiyyətinin əsil vəzifəsi Məclis üçün namizədlər irəli sürmək və onları seçməkdən ibarət olsa da, tezliklə öz səyləri nəticəsində əslində regional parlamentə çevrilmişdi. Eynulla Mədətli yazır: "Həmin ilin oktyabrında Təbriz Şurasının "Cəride-ye melli" (Milli qəzet) qəzeti fars dilində nəşrə başladı. Qəzetin bir sıra məqalələrində Əncümən-e Təbriz Milli Məclis adlandırılmışdı və bu Tehrandan Məclis üzvlərinin etirazına səbəb olmuşdu. Buna görə, Məclisdəki azərbaycanlı deputatlar məsələyə aydınlıq gətirdilər və Əncümən-e Təbriz Milli Məclis yox, əyalət şurası olduğunu vurğuladılar. Lakin Təbriz Şurası regional məsələlərlə məşğul olmaqla kifayətlənmir, konstitusiyasının ardıcıl müdafiəçisi kimi zəruri hallarda Tehrana – Məclisə də əhəmiyyətli təsir göstərir". 3

Qacarlar dövlətində konstitusiyasının qəbulundan (1907-ci ilin may-iyun ayları) az sonra Tehran hökumətinin Rusiya və İngiltərədən yeni bir borc almaq istəyinə qarşı çıxan Məclisin bunnla yanaşı, Qacarların xarici dövlətlərin siyasi-iqtisadi əsliqindən qurtulması üçün qəbul etdiyi 5 maddəlik qərara (Milli Bankın qurulması, Rusiya və İngiltərədən hər cür borc tələbinin yasaqlanması, Şaha müəyyən miqdarda maaşın bağlanması və s.) qarşıqlıq Məhəmməd Əli Şah da, sədrzadə Mirzə Nəsrullah xanı (Müşirüddövlə) vəzifəsindən uzaqlaşdıraraq anti-məşrutəçi Mirzə Əli Əsgər xanı (Atabəy-əzami) onun yerinə gətirdi. Üstəlik, Məhəmməd Əli Şahın məşrutəçiyəti lağv edib mütləqiyyətə qayıtmaq yolunda Rusiya və İngiltərənin dəstəyini almaq üçün (əslində bu planı Türk düşməni olan həmin dövlətlərin özləri hazırlamışdılar) 31 avqust 1907-ci ildə Qacarlar dövlətini Rusiya

və İngiltərə arasında nüfuz dairəsinə bölünməsinə razılıq verməsi 4 yalnız sədrzadə Mirzə Əli Əsgər xanın ölümünə gətirib çıxarmadı, eyni zamanda ölkədə daxili anarxiya pik həddə çatdı.

Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, dövlət xadimi Mirzə İbrahimova görə, bu dövrdə mütərəqqi qüvvələr mühafizəkar qüvvələrlə fəal şəkildə mübarizə aparırdılar, ancaq son nəticədə sonuncular üstün gəldilər: "Ümumiyyətlə, o illər İranda və Cənubi Azərbaycanda ictimai-siyasi həyatın son dərəcə qeyri-sabit, dəyişkən, gözlənilməz hadisələrlə zəngin olduğu dövr idi. Bu dövrdə yalnız mütərəqqi inqilabi qüvvələr deyil, əks cəbhəni təşkil edən mürtəce zülmkar, mühafizəkar, qaragürüx qüvvələr də fəal surətdə əlləşirdi, bərk əl-ayaqda idi. Onlar, mütərəq-

raq mütləqiyyətə qayıtmaq yolundan vaz keçmədi. "Şah və onun ətrafında toplanmış mürtəce qüvvələr tərəfindən hələ 1908-ci ilin aprel-may aylarından hazırlanmaqda olan hökumət çevrilişi həmin il iyun ayının 23-də həyata keçirildi. Əksinqilab bütün İranda (Qacarlarda-F.Ə.) hücumla keçdi. Lakin Təbrizdə inqilabi hərəkat daha ciddi şəkildə, burada Azərbaycan Əyalət Əncüməni, Təbriz sosial-demokrat təşkilatı və məhəlli əncümənlər yeni inqilabi mübarizəyə, qəti döyüşlərə hazırlaşmağa başladılar. Inqilabi mübarizənin mərkəzi Tehrandan Təbrizə keçdi".6

Bizcə, "İnqilabi mübarizənin mərkəzinin Tehrandan Təbrizə" keçməsinde gerilikçi, yəni ərəncı fars məşrutəçilərin yenilikçi-mütərəqqi türk

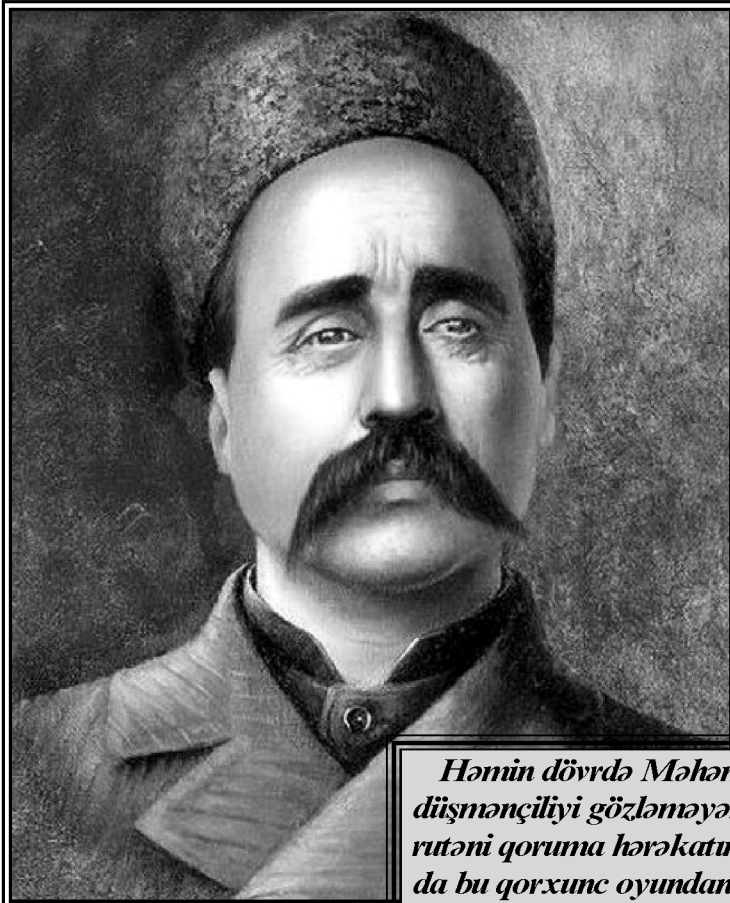
si-elmiiyyəsi ilə isbat edilmiş bir həqiqətdir ki, bu bərədə heç danışıq belə olmaz".7

İlk Məclisi müdafiə edərək dövlətin fedarasion yapısını gerçəkləşdirməyə çalışan yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçiləri Azərbaycanın Qacarlardan dövlətindəki mühüm nüfuzunu da bərpa etmək istəyirdilər. Bu məsələ ilə bağlı Mirzə İbrahimov yazırdı: "Səttarxan hərəkatı inqilabi-demokratik qanunlar əsasında idarə olunan fedarasion İran yaratmaq, Azərbaycana muxtariyyət əldə etmək məsələsini əməlli olaraq ortaliqə çəkmiş və həttə qısa bir müddətdə bu məsələni həll etmişdi də. Səttarxan dövründə təşkil olunmuş əyalət əncümənləri müəyyən hüquqlara malik olan muxtar dövlət üsulundan başqa bir şey deyildi.

Türk ordusu dərhal şəhəri tərk edəcək. Deməli, ərəncı mərkəzli Tehran hökuməti yalnız 9 illik bir aradan sonra Osmanlıların təkidindən sonra məcburən səltənətin vəlihedini Təbrizə göndərməyə razı olmuşdu.11

Məhz Tehranın Qacarların paytaxtı oluğu haqda Türk ruhundan uzaqlaşdırılması prosesinin başlanmasıyla da, istər-istəməz Azərbaycan türklərinin gözü Türklərin ikinci paytaxtı Təbrizə və Azərbaycan Əyalət Əncüməninə çevrildi. Rəsulzadənin təbrizcə desək, Tehrandan sonra Təbriz məşrutə hərəkatının əsas daşlarındandır biri halına gətirən türklər, bu hərəkatın yalnız maddiiyatını deyil, mənaviyyatını da sonuna qədər icarə etməyə çalışmışlar. "Təbriz adətən İran əfkan-əhranəsinin bir nazimi-

Qacarlar dövlətinin süqutu dövrü: Məşrutə hərəkatı və Səttarxan

Həmin dövrdə Məhəmməd Əli şahdan anti-məşrutəçilik, anti-hürriyyətçilik düşmənciliyi gözləməyən yenilikçi-mütərəqqi Azərbaycan türkləri Təbrizi Məşrutəni qoruma hərəkatının mərkəzinə çevirməklə yalnız özlərini deyil, Qacarlara da bu qorxunc oyundan xilas etməyə çalışdılar. Bu anlamda Qacarlar dövlətinin əsas milləti olan Türk ulusunun öz soyundan olan Qacarlar sülaləsinin şahının doğru olmayan siyasətinə qarşı çıxması xəyanət deyil, tam əksinə oyuna gətirilmiş Türk hökmdarı Məhəmməd Əli şahı doğru yola çəkmək və Türk hakimiyyətinin nüfuzunu bərpa etmək idi. Ancaq xarici qüvvələrin, xüsusilə də Rusiya diplomatiyasının təsiri altın düşmüş Məhəmməd Əli şah Türk xalqına arxalanmaq ya da mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin haqq səsinə dinləmək əvəzinə, Tehrandakı Məclisi dağıdaraq mütləqiyyətə qayıtmaq yolundan vaz keçmədi

qi qüvvələrin Müzəffərəddin şahdan qopardıqları məşrutə hökümünün əməli olaraq həyata keçirilməsinə yol vermədilər və 1907-ci ildə, yeni Rusiyada Stolipin irticasının hökm sürdü-yü, hər cür qansoranların meydan suladıqı dövrdə kütbeyin, satqın Məhəmməd Əli şahı hakimiyyət başına gətirdilər. O isə həm çarizmin, həm də ingilislərin köməyi və təhriliklə məslici topa tutdu, məşrutə tərəfdarlarına hücum etdi". 5

Həmin dövrdə Məhəmməd Əli şahdan anti-məşrutəçilik, anti-hürriyyətçilik düşmənciliyi gözləməyən yenilikçi-mütərəqqi Azərbaycan türkləri Təbrizi Məşrutəni qoruma hərəkatının mərkəzinə çevirməklə yalnız özlərini deyil, Qacarlara da bu qorxunc oyundan xilas etməyə çalışdılar. Bu anlamda Qacarlar dövlətinin əsas milləti olan Türk ulusunun öz soyundan olan Qacarlar sülaləsinin şahının doğru olmayan siyasətinə qarşı çıxması xəyanət deyil, tam əksinə oyuna gətirilmiş Türk hökmdarı Məhəmməd Əli şahı doğru yola çəkmək və Türk hakimiyyətinin nüfuzunu bərpa etmək idi. Ancaq xarici qüvvələrin, xüsusilə də Rusiya diplomatiyasının təsiri altın düşmüş Məhəmməd Əli şah Türk xalqına arxalanmaq ya da mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin haqq səsinə dinləmək əvəzinə, Tehrandakı Məclisi dağıda-

Əyalət Əncüməninin qərarı ilə o zaman Azərbaycanda doğma dilə mətbuat və kitablar nəşr edilmiş, məktəblərdə ana dilində təlim həyata keçirilmişdi. Lakin inqilab öz işini axıra qədər apara bilməmişdi. Bir yandan ingilis imperializmi, o biri yandan çarizm azadlıq hərəkatının genişlənməsinə yol verməmiş, onlardan hər birisi öz məqsədləri üçün istifadə etməyə çalışmış və mürtəce qüvvələri iş başına gətirmişdilər". 8

Türk yenilikçilərinin önə çıxmasından rahatsız olan, buna görə də Məşrutəyə dəstək olmaq əvəzinə, əvvəlcə Məhəmməd Əli Qacarın yanında yer almalarını Rus və İngilis hökumətləri şaha qarşı "fəna" vəziyyətdə bulunmaq istəməmələri kimi izah etmişdi.9 Əslində Türk düşməni Rus və İngilis hökumətləri yaxşı bildirdilər ki, Tehrandan yenilikçi-mütərəqqi Türk məşrutəçilərinin güclənməsi əsil planlarını həyata keçirməyə əngəl olacaqdır. Xüsusilə də, ilk Məclisin qapadıl-

mütləqi olmuşdur, məşrutəçiyətin bir dərəcə istiqarından və Məclisi-Millinin güdəcindən sonra da türklərin həyat-siyasiyyədə əhəmiyyətləri armış və əcdədlərinin nisbətindən daha çox fəaliyyətləri görmüşdür. Gərəkdir birinci Məclisdə və gərəkdir ikinci də Azərbaycan vəkilləri nüfuzu-nəzar və həmiyyət-vətəniyyətcə sair arkaçdaşlarından daima yüksək bir mövqedə bulunmuşlardır".12 Bizcə, ilk Məclisə müqayisədə ikinci Məclisdə Türk millət vəkilləri sayca çoxalsalar da, ancaq keyfiyyət baxımından ("İrənçiliq" anlayışının ortaq dövlətçilikdən fars dövlətçiliyinə keçidi baxımından) ərəncı farsçılardan kölgəsində qalmaqda başladılar.

1 Rəsulzadə M.Ə. İran Türkləri. Bakı, "Teknur", 2013, s.30
2 Yenz orada, s.30-31
3 Mədətli Eynulla. İranda Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı, Turxan NPB, 2020, s.141

məşrutəçilərin yanında yer almamaları da mühüm rol oynadı. ərəncı fars məşrutəçilər ingilislərin məsləhətiylə, siyasi manevr edərək Məhəmməd Əli Şahın yanında müvəqqəti də olsa, yer almağı daha münasib bildilər. Çünki məşrutənin yenilikçi axını olan türklərin sayca azlıqda olmasına baxmayaraq öne çıxmağa başlaması, özəlliklə Qacarların paytaxtı Tehrandan mövcud olan parlamentlə təsirini artırması ərəncı farslara, onların əsas havadan İngiltərəni qətiyyətlə qane etmirdi. Hər halda bu dövrdə elan olunmuş Məşrutənin yenilikçi qüvvəsi kimi türklər Tehrandan toplanmış ilk Məclisin qərarlarına hökumətin əməl etməyəcəyi təqdirdə yeni hökumət seçəcəklərini bəyan etməsi təsədüfi deyildi. Həmin proseslərin canlı şahidi olan M.Ə.Rəsulzadə bununla bağlı çox doğru yazırdı ki: "İrən bəhəddarları türklərdir" - demək İran inqilabının (Qacarlar Məşrutə hərəkatının – F.Ə.) əsası ilə, əsa-

masına əngəl olmayan İngilis hökuməti növbəti həmlədə, ərəncı qılıçlı ərəncı farsların, eyni zamanda ərəncılıq toruna düşmüş türklərin parlamentdə olmasını planlayırdı. Əslində Tehrandakı Məclisin və hökumətin ərəncılıq üzərindən farslaşdırılması planının nəticəsində Tehranın bir Qacarlar-Azərbaycan-Türk paytaxtından, hökumətlə Məclisin də Qacarlar-Azərbaycan-Türk ruhundan uzaqlaşdırılıb uyğun olaraq İran-Fars paytaxtına və İran-Fars hökumətinə-parlamentinə çevrilməsinin təməli qoyuldu. Ən acınacaqlısı odur ki, Məhəmməd Əli Şah Qacarın dövründə səltənətin vəlihedinin Təbrizdə oturması ənənəsi də pozuldu.10

Yeri gəlmişkən, yalnız 1-ci Dünya savaşı nədəniylə 1915-ci ilin yazında Təbrizə daxil olan Osmanlı Türk ordusunun rəhbərliyi Tehran hökumətinə bildirmişdir ki, Qacarlar səltənətinin vəlihedini Təbrizə gələrsə, Osmanlı

4 Hüseynzadə Əli bəy. Siyasət-i Fürusət. Bakı, Elm, 1994, s.46
5 Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. 4 cildə, 2-ci cild. Bakı, Elm, 1983, s.12-13
6 Azərbaycan tarixi. Dərslik (redaktorlar: Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifov). Bakı: Azərşəş, 1994, s.633.
7 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1903-1909). I cild, - Bakı, Azərşəş, 1992, 1992, s.120.
8 İbrahimov Mirzə. Cənubi Azərbaycan haqqında. // "İnqilab və mədəniyyət" yumalı, Bakı, 1947, N4, s.80-81
9 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III cild, - Bakı: "Elm", 2012, s.333
10 Yenz orada, s.85
11 Yenz orada, s.34.
12 Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri (1909-1914). II cild, - Bakı, Şirvanşəş, 2001, s.118